

Българите в Северното Причерноморие

изследвания и материали

том шести

ОБИЧАИ И ОБРЕДИ, СВЪРЗАНИ СЪС СМЪРТТА И ПОГРЕБЕНИЕТО, У БЕСАРАБСКИТЕ БЪЛГАРИ

Николай Колев

Предмет на това съобщение са обичаите и обредите, свързани със смъртта и погребението, у бесарабските българи от края на XIX до средата на XX в. Направен е опит да се разкрие развитието на тази част от народната култура у българите, които живеят в обкръжението на руси, украинци и молдовани.

В българската етнографска литература има публикации, които обхващат както отделни обичаи и обреди, свързани със смъртта и погребението (П. Петров, Ст. Генчев), така и цялостни, систематични изследвания на тези проблеми (Хр. Вакарелски)¹. За съжаление тази част от народната култура е слабо проучена сред преселниците българи в Бесарабия и Южна Русия (Н. С. Державин, Вл. Дякович)². С настоящото проучване, написано предимно на основата на лични теренни проучвания през юни 1996 г., бих желал да запълня тази празнота.

Обичаите и обредите, свързани със смъртта и погребението, са най-консервативната част от празнично-обредната система на българите. В тях може да се проследят все още езически представи за смъртта и взаимоотношенията между живите и мъртвите. Основните функции на тези обичаи – да облекчат умирация и да предпазят живите от отрицателните последици, свързани със смъртта, са много устойчиви. Те са продължили своето битуване и след приемането на християнската религия, която налага нови християнски обреди, без да успее да се освободи от старите паганистични обреди.

Обичаите и обредите, свързани със смъртта и погребението, условно могат да се разделят на шест групи: прокоби за предстояща смърт; обреди за ускоряване и облекчаване на смъртта; обреди, свързани с подготовката на мъртвеца за погребение; обреди, придружаващи самото погребение; следпогребални обреди; обичаи и обреди, съпровождащи особени погребения.

Прокоби за предстояща смърт

У българите съществува традиционно вярване, че човешкият живот е определен от съдбата, представена от **наречници**, **орисници**, още при раждането или на третата нощ сред раждането. Понеже часът на смъртта не е известен на човека, през целия си живот той обръща внимание на разни прояви около себе си като предсказания за съдбоносния час. Значителна част от тези прояви са с установени от традицията тълкувания, преди всичко на базата на асоциативно мислене³.

В повечето случаи като прокоби за предстояща смърт у българите преселници са сънищата. Най-често споменаван сън-прокоба е падането на зъб. При това ако зъбът е по-преден и пада, придружен с болка, това означава, че ще почине близък човек. Христо Вакарелски определя това вярване, познато на всички славяни, както и на други европейски народи, като индоевропейско наследство⁴. Сън прокоба за смърт е и сънуването строеж на ново жилище или друг строеж, както и направата на сандък. Асоциацията е явна – гробът и сандъкът се схващат като новото жилище, т. е. предстои преселване на онзи свят. “Идването на умрял човек” насън, също е признак за близка смърт на някого, според вярване от Булгарийка⁵.

У бесарабските българи като прокоба за смърт се смята и появата или поведението на някои птици. Така кацането на кукумявката или на **пукала** (бухала) и издаваните от тях звуци също предвещават смъртта на някого от къщата, на чийто покрив са кацнали. Понякога информаторите определят и кукането на кукувицата като предизвестие за предстояща смърт. Граченето на гарван в Болград също означана приближаване на нечия смърт⁶. Виенето на куче в къщата, неспокойствието на домашния добитък (ровенето на конете с крака и на воловете с рога) също предсказва смъртта на някого от къщата. За разлика от сънищата, където човек не може да противодейства, при прокобите с гореизброените птици или животни са правени опити за неутрализиране на смъртта чрез прогонване на птиците или чрез словесна магия спрямо виещото куче или ровещите животни, като им се казва: “За главата си виеш!”

Обреди за ускоряване и облекчаване на смъртта

Състоянието на агония сред българите е означавано с израза “бере душа”, “готви се за път”. Колкото по-кратко е това състояние, толкова по-

праведен живот е водил умиращият, и обратно – дългата агония е признак на греховност.

Ако умиращият се мъчи много, до него се слага снимка на близък роднина, който в момента се намира далече. Вярва се, че агонизиращият не може да умре, докато не се прости с близките си. За да облекчат мъките на агонизиращия, българите, включително и преселниците в Бесарабия и Южна Русия, упражняват различни практики: запалване на свещ или три свещи до краката, в ръцете му и до главата, поставяне на вода до агонизиращия, отваряне на прозорец или врата. Тези действия са свързани с асоциацията да се осигури пътят на излизащата, напускащата тялото душа. Тези практики са широко разпространени сред много европейски народи, което говори за тяхната старинност, за техния езически произход. Към тях християнската църква е прибавила изповядането на умиращия от свещеник, опрощаването на греховете му приживе, пръскането му със светена вода и светено масло.

Познатото в България “впрягане в хомот” на умиращия за изкупването на греховете не се среща сред бесарабските българи в Болградско. Пак тук се вярва, че ако някой близък на агонизиращия се намира далечно, той ще агонизира, докато роднината пристигне, и щом това стане, умиращият ведната “предава богу своя дух”.

Известяването за умрял човек в изследваните села става с изплакване, извикване на висок глас, за да чуят близките и съседите за случилото се. Следва съобщаването чрез биенето на църковната камбана бавно, провлачено, без уточняването пола на умрелия или неговата възраст, както се прави в някои български села – еднократно биене за мъж, двукратно – за жена, и трикратно за дете. Като съобщение, знак за умрял човек в къща се практикува и връзване на бял парцал на дърво в двора.

Обреди, свързани с подготовката на мъртвеца за погребение

Ако мъртвият си е отишъл с отворени очи от този свят, това означава, че не му се е искало да го напуска. Близките му бързат да му затворят очите, за да не се огледа починалия за някой жив. Има спомени за затваряне на очите чрез поставяне на монети върху тях, обичай, познат и в България (Разградско)⁷. Ако устата му е отворена, и нея затварят или привързват долната челюст с кърпа за главата, като превръзката се маха преди спускането на мъртвеца в гроба.

Стъкмяването на починалия за прощаването на близките с него и за изпращането му до гроба включва: къпане, обличане, бръснене (ако е мъж), поставяне в ковчега. Всеки починал трябва ритуално да бъде очистен с вода и сапун или най-малко избърсан с вино. При това мъжете се къпят от мъже,

а жените – от жени. Водата от къпането, както и предметите, свързани с този акт (кратунка, гребен и др. под.), се хвърлят на място, където никой не ходи, не стъпва, защото стъпването на такова място води до разболяване.

Изкъпаният мъртвец се облича най-напред с подризник (прегънат плат с отвор за главата, получен чрез обгаряне на плата, а не чрез рязане с ножица⁸). Върху подризника се обличат нови дрехи, сватбените дрехи, които са пазени за този случай, което е свързано с вярата за опознаване на онзи свят. Ако дрехите не са нови, то те трябва да са чисти, изпрани. Обущата трябва да са нови или най-малко здрави, тъй като според народните вярвания починалия го чака дълъг път. Дрехите не се закопчават, а обувките не се завързват, за да не се спъва на онзи свят, да може да се движи спокойно.

Ако починалият е ерген или мома, се облича съответно като младоженец или младоженка, т. е. в сватбени дрехи.

Така приготвен и облечен, мъртвецът се поставя на врата или на маса, но никога на легло, преди да бъде поставен в ковчега. Ако ковчегът е готов, слагат го направо вътре. В това състояние той е готов за прощаване на близките и роднините с него, което става в следващите едно, две или даже три денонощия, ако се чака да дойде някой близък от далеко.

През цялото време се гледа мъртвецът да не остане сам, за да не го прескочи някое домашно животно, което води до вампирясване или, както казват в Булгарийка, да не стане таласъм. Според народните вярвания умрелият може да се превърне във вампир, ако е много грешен или се подаде нещо над него, или се прескочи гробът по време на изкопаването му от гробокопачите. Против вампирясване се провеждат и други обреди – прави се кръст от свещ на челото му, в ковчега слагат чесън или глог, по-късно опалват гроба или го оградят с червен конец.

За да не умре друг човек от къщата, обръщат огледалото или го покриват с чер плат, изливат водата, за да не се огледа мъртвецът в някого и да го повлече със себе си. Около него гори свещ или кандило през цялото време на престоя му в къщата.

В ковчега при мъртвия се поставят предмети и храни, което е свързано с вярата, че той ще се нуждае от тях на другия свят. Поставят и пара, монета, с която той да си плати пътнината (Харонов обол) или данъците на онзи свят.

Близките и роднините при прощаването **нарядат** (плачат, оплакват), като в песните си изтъкват неговите хубави качества, мъката си, че ги е напуснал толкова рано. Ако имат наскоро починали близки, оплакващите пращат по мъртвите поздравии за тях. Всички носят цветя. Някои оставят пари в ковчега.

Герге, пило, Герге,
с кого, пило, най се събра?
С тойта майчица,
али с тоя баща,
али с тойте мили сестрички?
Що тъй, пило, напрай?
На кого ма, пило, устай?
Золотой Герге!
С тойте ръчички, пило,
коту хванаха, сичку направиха.

.....
И Сержожката тожи
тъй много му е мъчно за тебя.
Вика ми: "Бабо мо, бабо,
той нашия дядо, хубавия дядо
той никой път не ме обиди
и никой път не ме наскърби..."⁹

При бесарабските българи погребението се извършва на третия ден след смъртта независимо дали очакват идването на роднини от далечни краища.

Преди да бъде изнесен от къщи, мъртвецът е опяван от свещеник, който го **запечатва** (с кръст, миро или вино).

Когато всички са се простили с починалия и свещеникът е извършил своя обред, следва изнасянето на мъртвеца от стаята. Това става или през вратата, но винаги с краката напред, или през прозореца. Има сведения и сред бесарабските българи, че в миналото е пробивана дупка в стената, за да бъде изнесен оттам ковчегът, след което дупката веднага е зазидана. Тези обреди се правят, за да не може умрелият да се върне обратно.

Участниците в погребалното шествие се подреждат така: най-напред върви носещият кръста с надпис върху него кой е починал, следван от носещите венци, свещеника с **байраците**, умрелия и близките му. Ако гробищата са близко, той е пренасян на ръце от близките си, ако е далече, е превозван с кола. Ако близките на починалия не са канили свещеник на гробищата, шествието е придружено с музика, която изпълнява траурни мелодии.

През това време близки или съседи мъже, но не и братя на починалия, придружавани от жена, отиват на гробищата, за да изкопаят гроба. Жената посочва къде ще бъде гробът, преливат мястото с вино, запалват пет свещи (четири в краищата и една в средата) и чак тогава мъжете започват да копаят

гроба. Мерките за гроба се вземат с конец по ковчегата. Преди да излязат от гроба, гробокопачите го измитат, казвайки: "Да ти измета къщата, за да не изметеш ти моята!" У бесарабските българи, както и при българите в държавните граници на България гробовете са ориентирани винаги в посока изток – запад.

Обреди, придружаващи самото погребение

По пътя към гробищата шествието спира на няколко кръстопътя, за да може мъртвият да се прости със света, в който е живял. Тези почивки са винаги пространствено ориентирани (на мост, кръстопът или река) и са смятани за сакрални граници между своето и чуждото място. По-нататък при помените жените преливат тези места с вода и вино, прекадяват ги с тамян и оставят там цветя и запалени свещи. Има спомени за поставяне на бяло платно под ковчегата по време на тези почивки. Върху това платно се хвърлят пари, с което се плаща мястото за почивката. По пътя към гробищата близките на починалия продължават да го оплакват.

Настъпва най-драматичният момент – последно сбогом и вечна раздяла между починалия и живите. Ковчегът с мъртвеца се поставя от дясната страна на гроба. Близките си вземат последно сбогом, целувайки мъртвеца по лоба (челото) или ръката. Поставя се **крышката** (капакът) на ковчегата и последният се спуска с въжета или специални кърпи, които по традиция остават за гробокопачите. Най-напред близките, а после и всички останали, хвърлят по няколко бучки пръст върху ковчегата с думите "Лека ти пръст!", "Да ти е лека пръстта!" С това участниците в погребението се оттеглят и оставят гробокопачите да свършат своята работа. Върху гробната могила се поставят цветята. Има спомени за разбиване на яйце или съдинки върху гроба.

Веднага след заравянето се поставя дървено кръстче над гроба. Кръстчето на женски гроб има по-заоблена форма и се нарича **кукличка**. След една година се прави и поставя каменен паметник.

При връщането от гробищата участниците не бива да се обръщат назад, за да не последва нова смърт.

Участниците в погребението трябва ритуално да се очистят с вода или огън, след което вземат участие в следпогребална трапеза, наричана още поминална трапеза. За умрелия се коли курбан (агне или овца, овен или теле), а ако е време, когато се пости, се предлага риба или зрял фасул. На тази трапеза винаги има **коливо** (варено жито) и обредни хлябове, които биват няколко – за Господ, за Св. Богородица, за Архангел Михаил и др. просфоросани хлябове, от които се раздава на всички участници.

Следпогребални обичаи и обреди

Те са свързани с вярата, че душата на мъртвия продължава да витае около трупа и се нуждае от грижи – от храна и вода. По тази причина гробът се прилива всеки ден до три дена или до една седмица. На третините или деветините жените извършват обредно опалване на гроба. Тогава забиват вретена, стръкове чесън или заравят сварени яйца, за да предотвратят вампиряването на мъртвия. Помен се прави на 20-я и на 40-я ден.

На 40-я ден близките заравят, изравняват гроба, като с пръчки от могила го оформят като трапеза, върху която нареждат ритуални храни и напитки. Обичаят се нарича **равнене** на гроба. Някои още тогава подменят дървения кръст с каменен.

Вдовец или вдовица може да се ожени една година след смъртта на съпругата, респ. съпруга си.

По-нататък помени се правят на три, шест и девет месеца, като се наричат **ляп** (хляб). На годината се прави **подгудишти**, а срещу всеки голям празник се правят **одуши** (задушници)¹⁰. Названието **одуши** се среща в Източна България и в Родопската област според българските етнографи¹¹.

Ритуално траурното време е свързано с носенето на черни дрехи от близките, с небръснене на мъжете до 40-я ден, с неучастие във весели събития (сватба, хора и др. под.).

Една година след смъртта близките на мъртвеца го споменават на трите големи задушници, провеждани в събота – на св. Троица, на Сирница и на Димитровден, както и на малките задушници, провеждани в сряда. На помените се ходи на гробищата, поливат се гробовете с вино и вода, палят се свещи, раздава се **коливо** и хляб. Попът чете молитва.

Гробовете могат да бъдат използвани за повторно погребение след седем години, а според някои информатори чак след 30 години или въобще да не се използват повторно за тази цел. В случай че се използват, костите на по-рано починалия се измиват и повторно се погребват с новия мъртвец, като се поставят в ковчегата или в някой ъгъл на гроба.

Обичаи и обреди, съпровождащи особени погребения

Особени погребения са: когато почине един от близнаците, един от едномесечниците, символично погребение, погребение на **еврейчета** (некръстени деца), погребение на самоубийци, удавници или убити от природна стихия, погребение на убити при среща на две русалийски дружини, погребение на мома или ерген и т. н.

За да се запази животът на другия близък или на другото дете, родено в същия месец, но през друга година, символично, чрез хвърляне на

трендафилова пръчка – се погребва вторият близък или вторият едно-месечник. Практикува се символичното разделяне на близнаците посредством яйце с два жълтъка и преминаването на водно пространство с единия жълтък и единия близък.

Некръстеното дете не се оплаква, особено ако е първо дете, за да могат родителите да имат второ дете. Такова мъртво дете се погребва без особени обреди.

Народната традиция и при бесарабските българи не разрешава самоубийците, удавилите се или починалите от природни бедствия да бъдат погребани в гробищата. Те даже не се опяват, а се погребват извън гробищата, като спрямо тях няма следпогребални обичаи и обреди. В Болград има спомен за младеж, удавил се при спасяване на друго дете, който бил погребан извън гробищата, както повелява народната традиция. Това се прави, за да не се предизвикат природните стихии (суша, градушка)¹².

Починали при двубой между две русалийски или коледарски чети се погребват на мястото, където е станало убийството, без особени обичаи и обреди.

Погребението на млади неженени хора става със специални обреди и се означава като погребение-сватба. Починалата девойка, респ. младеж, се погребват в сватбено, обредно облекло. На главата на починалата девойка се слага булчински венец, а на ергена – сватбени цветя. Приготвя се и сватбено знаме, което се носи начело на погребалното шествие. То се оставя на гроба или се прикрепва към клоните на близко дърво.

Към особените погребения спада и анатемата – натрупване на грамада от камъни, изпълняващи функцията на гроб на прокълнат човек или нечист мъртвец.

Погребалните обичаи се отличават със своята сложност и многопластовост. Преобладават практики и обичаи от езическия, дохристиянски период. Една част от тях са свързани със страха от умрелите, от евентуалното им превъплъщение, вампирясване. Христо Вакарелски определя част от тях като древнославянски: бдене над умрелия, затваряне на прозорци и врати след изнасянето на мъртвеца, непоглеждане назад след връщане от гроба, пробиване на тялото на мъртвеца с кол, опалването на гроба и др.¹³

Все със страха от мъртвите са и нередовните погребения на самоубийци, на умъртвени от природни стихии, на некръстени деца, на изключителни злосторници. Те са погребвани извън гробищата, за да не настъпят мор по добитъка, лоша суша или природни бедствия.

Друга част от обичаите и обредите целят спечелването, измолването на покровителството, на благоразположението на мъртвите към живите. Във

връзка с това са и многобройните промени, непосредствено след смъртта, както и редовните календарни помени, означавани още като задушници (преди Велики заговезни, преди Великден, преди Петдесетница, преди Димитровден и преди Архангеловден).

Обичаите и обредите, свързани със смъртта и погребението, у бесарабските българи са еднотипни и се покриват в голямата си част с общобългарските. Единството се проявява не толкова в състава, в отделните елементи, колкото в тяхната организация и общи функции. Този факт намира обяснение в културното наследство на тази етническа група в Украйна, която води началото си от българската народност и нация. Част от по-особените и различни обичаи и обреди (обличане в подризник, слагане на мъртвеца върху маса, “запечатването” на мъртвеца от свещеник, тридневният престой на мъртвеца в къщи, по-дългото време, необходимо за второ погребение в един и същи гроб или въобще забраната за такова погребение) и преди всичко терминологията, свързана с погребалните обреди, се дължат на влиянието на украинските и руските обичаи и обреди, свързани със смъртта и погребението.

БЕЛЕЖКИ

¹ Петров, П. А. Към въпроса за наказателното запрягане у българите и съседните тях народи. – Известия на Етнографския институт и музей (ИЕИМ), 3, 1958, 179–237; Същият. Кръговидни паметници в Западна България. – Археология, 1962, кн. 2, 17–29; Същият. Към проучванията на обичая “помана” в Северозападна България. – ИЕИМ, 5, 1962, 277–314; Генчев, Ст. Към проучванията на различията между обичаите при погребения от двете страни на ятовата граница в Северна България. – ИЕИМ, 11, 1968, 169–200; Същият. Етнографско единство и регионални различия в обичаите при погребение у българите. – В: Етногенезис и културно наследство у българския народ. С., 1971, 111–114; Същият. Оплакването в четири села от Смолянско. – ИЕИМ, 14, 1972, 216–278; Обичаи и обреди, свързани със смъртта и погребението. – В: Етнография на България, Т. III, С., 1985, 192–206; Вакарелски, Хр. Български погребални обичаи. С., 1990.

² Державин, Н. С. Болгарскія колоніи въ Россіи (Таврическая, Херсонская и Бесарабская губернии), матеріали по славянской этнографіи). – В: СБНУ, С., 1914, ХХІХ, 149–152; Дякович, Вл. Българска Бесарабия, С., 1930; Чистов, К. В. Семейные обряды и обрядовый фольклор. – В: Етнография восточных славян. М., 1987, 410–416; Токарев, С. А. Етнография народов СССР. М., 1958, 85–86.

³ Вакарелски Хр. Цит. съч., с. 42.

⁴ Пак там, с. 43.

⁵ По сведения на Борис Илиевич Кражевски, 70 г., от с. Булгарийка (Зализничное), Украйна.

⁶ По сведение на Валентина Дмитриевна Календричина, 72 г., от Болград, Украйна.

⁷ Ангелова, Р. Хърцонте в разград и Разградско. – В: ИССФ, 7, 1931, 120–180 (по Хр. Вакарелски. Цит. съч., с. 58).

⁸ По сведения на Борис Илиевич Кражевски, 70 г., от с. Булгарийка (Зализничное), Украйна и Валентина Дмитриевна Календричина, 72 г., Болград, Украйна.

⁹ Песента-оплакване е записана от Александра Захариевна Арабаджи, 65 г., от с. Главан, Украйна (по дипломна работа на Наталия Стрезева, 1996, 58–59).

¹⁰ Пак там, 59–60.

¹¹ Василева, М. Календарни обичай и обреди. – В: Добруджа, 1974, с. 336, 340; Шишков, Ст. Кулът на умрелите у родопските помаци. – Родопски напредък, IV, 1906, с. 9, 10 (по Хр. Вакарелски. Цит. съч., с. 142).

¹² По сведения на Валентина Дмитриевна Календричина, 74 г., Болград, Украйна.

¹³ Вакарелски, Хр. Цит. съч., с. 188.